

УДК 130.2

СЕРГІЙ ПРОЛЕЄВ,

доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, Київ

Теоретична злиденність дискурсу “пост-”

Анотація

У статті аналізується феномен постправди як вагомий інтелектуальний та культурний симптом сучасності. З'ясовуються його можливості щодо виявлення змісту сучасної епохи, місце постправди у постмодерному дискурсі та евристичний потенціал дискурсу “пост-”. Аналізуються головні особливості постправди як комунікативної стратегії. На цій підставі доводиться некоректність визначення сучасності як епохи постправди. Феномен постправди є лише одним із симптомів глибокої кризи правосвідомості, суспільної моралі та демократичного урядування та загалом деградації політичної відповідальності та стандартів публічної поведінки за умов глобалізації.

Ключові слова: *постправда, постмодерний дискурс, сучасність, політика, криза демократії*

СЕРГЕЙ ПРОЛЕЕВ,

доктор философских наук, профессор, ведущий научный сотрудник отдела философии культуры, этики и эстетики Института философии имени Г.С.Сковороды НАН Украины, Киев

Теоретическая нищета дискурса “пост-”

Аннотация

В статье анализируется феномен постправды как весомый интеллектуальный и культурный симптом современности. Выясняются его возможности по выявлению содержания современной эпохи, место постправды в постмодерном дискурсе и эвристический потенциал дискурса “пост-”. Анализируются главные особенности постправды как коммуникативной стратегии. На этом основании доказывается некорректность определения современности как эпохи постправды. Феномен постправды является лишь одним из симптомов глубокого кризиса правосознания, общественной морали и демократического правления и в целом деградации политической ответственности и стандартов публичного поведения в условиях глобализации.

Ключевые слова: *постправда, постмодерный дискурс, современность, политика, кризис демократии*

SERHII PROLEEV,

*Doctor of Sciences in Philosophy, Professor,
Leading Research Fellow at the Department of
Philosophy of Culture, Ethics, and Aesthetics,
Institute of Philosophy, National Academy of
Sciences of Ukraine, Kyiv*

Theoretical Poverty of the Discourse upon the “post-”

Abstract

The article analyses the phenomenon of post-truth as a significant intellectual and cultural symptom of modernity. Special attention is paid to its ability to reveal the content of the contemporary epoch, the place of post-truth in post-modern discourse, and the heuristic potential of the discourse upon the “post-”. The main features of the post-truth as a communicative strategy are analysed. On this basis, the incorrectness of definition of the present day as an era of “post-” is proved. The phenomenon of post-truth is just one of the symptoms of a deep crisis of justice, public morality and democratic governance, as well as, in general, the degradation of political responsibility and standards of public behaviour in a globalising world.

Keywords: *post-truth, post-modern discourse, modernity, politics, crisis of democracy*

Поняття “постправда” інспіровано сучасною політичною кон’юнктурою. Прикладом його застосування можуть слугувати події Брекзиту та їх осмислення (див., зокрема, статтю: [Вайнер, 2016]). Оксфордський словник визначив “post-truth” як топ-слово 2016 року. Водночас йому властива типова доля будь-яких сенсацій. Гучно оголошуване і постійно застосовуване в момент залучення в широкий обіг (перше його застосування приписують блогерів Девіду Робертсу, який використовував його в 2010 році у своїй колонці для інтернет-видання Grist), воно швидко зникає з поля стійкої

суспільної уваги, і добре, якщо взагалі залишається на бодай маргінесі інтелектуального дискурсу.

Термін “постправа” не зник за останні два роки, але інтенсивність його використання як у мовленні медіа, так і в якості пояснювального засобу щодо поточної інформаційно-комунікативної ситуації незрівнянно зменшилася. Це цілком природно. Адже такого роду меми постають у контексті певних гучних подій (у даному випадку той самий Брекзит та обрання Д. Трампа) і слугують їхніми маркерами. Витіснення цих подій з інформаційного поля іншими тягне за собою і втрату популярності відповідними мемами.

Однак у випадку постправи йдеться про щось вагомніше, ніж доля окремого слова чи поняття. Найбільшу цікавість для соціально-філософського аналізу становить роль постправи як певного симптому, що характеризує як соціально-культурну специфіку глобального світу, так і якість сучасного інформаційно-комунікативного простору. Саме під цим кутом зору і будуть розгортатися подальші міркування. Спроба осмислити поняття постправи передбачає з’ясування таких питань.

Перше. Якою мірою може йтися про нову дійсність (і якого ґатунку — інформаційного, ціннісно-етичного, психологічного тощо), що потребує даного терміна? (Просто кажучи, а чи існує *направду* явище, що його позначають як “постправду”)? Про що, власне, треба вести мову?)

Друге. Як співвідноситься “постправа” з іншими дискурсами “пост-” (як-от “постіндустріальне” (суспільство), “постсекулярна” (доба), “постнекласична” (наука), “посттоталітарний” (стан), “постполітика”, “постлюдство” тощо)?

Третє. Як лінгвістично та комунікативно влаштована “постправа”, якими є особливості її дії та ефекту як лінгвістичної та комунікативної стратегії?

Четверте. Яким є евристичний та пояснювальний потенціал “постправи”? — питання про сенс і можливості її як форми мислення.

Ці чотири питання задають чотири головні аспекти аналізу проблеми чи то феномену “постправи”. Розгляньмо їх послідовно.

Чи існує нова дійсність, висловити яку покликане поняття “постправа”?

Оксфордський словник визначає “post-truth” таким чином: “Постправа характеризує обставини, за яких об’єктивні факти є менш впливовими у формуванні громадської думки, ніж звернення до емоцій і особистих переконань”. Ця апеляція до емоційного чинника створює перше утруднення у визначенні інноваційності постправи. Адже скільки існують мас-медіа, стільки вони звертаються переважно до емоцій, а не до розсудкової здатності людей. Саме поняття сенсації як ключової новинної події наочно це засвідчує. Сенсація покликана передусім *вражати*, а не спонукати до інтелектуальної роботи, до вироблення якогось нового розуміння дійсності.

Наявна нині соціальна та політична дійсність у вимірі порушеного питання не містить нічого такого, що не має потужних аналогів та відповідників у минулому. Поняттям “постправа” просто нема чого називати. Воно — продукт недоброякісної й корисливої кон’юнктури публічного мовлення. Цим воно подібне до деяких інших нині популярних засобів мовлення (серед яких чи не найгучніше — “гібридна війна”).

Якщо вважати прикладом “постправа” кампанію Брекзит, то цілком аналогічними є безліч політичних подій близького та далекого минулого. Наведу з досвіду ХХ століття хоча б дві політично-військові постановки (шоу) 1939 року — німецьку у Гляйвіці та радянську у Майнілі. Розгром німецької прикордонної радіостанції есесівцями, переодягненими у польську військову форму, став у першому випадку приводом для нападу гітлерівської Німеччини на Польщу, а обстріл радянською артилерією власної території, в чому звинуватили фінську сторону, був використаний у другому випадку як привід для нападу сталінського СРСР на Фінляндію.

Прикладів вистачає й у більш далекому минулому. Один з красномовних — початок другої Англо-голландської війни ХVІІ століття (обраний тут через свою подібність до явища так званої гібридної війни). Саме в режимі такої “гібридної війни” були здійснені захоплення англійським полковником Ніколсом Нового Амстердаму (перетвореного на Нью-Йорк) та рейд адмірала Голмса вздовж африканського узбережжя у 1664 році (див.: [Історія морських баталій, s.a]; фрагменти щодо “гібридної війни” 9 хв. 40 с. — 10 хв. 40 с.; 12 хв. 54 с. — 13 хв. 39 с.; 20 хв. 38 с. — 31 хв. 28 с.). І навіть не на рівні *прецеденту*, а на рівні *принципу* політичної поведінки “постправа” оголосив ще батько Александра Македонського Філіп ІІ: “Дітей обманюють іграшками, а дорослих — клятвами” (які тут є квінтесенціями достовірності). Інший його відомий афористичний вислів: “Там, де не пройде лев, треба підшити лисячу шкуру”.

Як співвідноситься “постправа” з іншими дискурсами “пост-”?

Новоявлений мем “постправа” спонукає до з’ясування генеалогії та евристичних можливостей мислення в режимі “пост-” як такого. Тому треба вести мову про загальні особливості цього режиму мислення (тобто про потенціал дискурсу “пост-”).

Визнавши певну смислову єдність різноманітних стратегій мислення та мовлення в режимі “пост-”, доходимо до закономірного питання: в чому полягає ця єдність, яким поняттям вона охоплюється? Всі численні “пост-”, якими переповнена нинішня гуманітарна свідомість, є похідними від основоположного для всіх них визначення “постсучасності” (постмодерну). Не завжди (як от у випадку “постіндустріального”) та чи та модифікація “пост-” є *історично* похідною від постмодерну. Однак всі вони є похідними *концептуально*, у смисловому вимірі.

У працях Льютара кінця 1970–1980-х років модерн визначається через панування метанаративів (великих оповідей, метаоповідей). Саме у цьому переважному значенні поняття модерну і його постмодерна альтернатива

ввійшли у широкий обіг гуманітарної свідомості та повсюдно використовуються. Але в цьому баченні залишається на задньому плані — не виявлена належним чином — головна передумова панування метанаративів у модерній культурі, а саме — влада розуму і свободної волі. Визначення дійсності через метаоповіді наочно засвідчує, що це — дійсність свідомості перш за все.

Утім, слід віддати належне льотарівському “Станові постмодерну”. У ньому аналізується “зміна статусу знання” за умов “входження суспільства в епоху, що зветься постіндустріальною, а культури — в епоху постмодерну” [Ліотар, 1998: с. 14]. Сама ця праця є “доповідь про знання в найбільш розвинених суспільствах”. Відповідно, метаоповіді розглядаються як форми виробництва і існування знання. Лише у, сказати б, “масовій” гуманітарній свідомості панування метаоповідей втрачає свою локалізацію у сфері виробництва знання і стає універсальним, сутнісним визначенням модерну. І в цьому присутнє не лише непорозуміння масової свідомості, а й досить слухна інтуїція в розумінні модерної культури. Адже якщо в основі дійсності лежить влада розуму, то спосіб його — розуму — організації (тобто метаоповіді) задає визначеність культурної реальності як такої.

Другим вразливим моментом ідеї “панування метаоповідей”, який випливає з першого, є невизначеність змісту і побудови метанаративів, про які йдеться у випадку модерної культури. Адже не лише останній властиве панування метаоповідей. Наприклад, життя архаїчного суспільства все просякнуте великими міфами, в колі яких відбувається весь процес людського існування, структурно підпорядкований міфові. Тому принциповим є епістемологічний статус модерних метаоповідей. Це — схематично кажучи — раціоналізовані дискурси об’єктивістського типу. Тому диспозиція модерну–постмодерну пов’язана не тільки із заміною “метанаративного механізму легітимації” “прагматикою мовних часток”, а й із розв’язанням питання: наскільки відмінна дискурсивна природа цих “мовних часток” (суто “локальних детермінацій”) від дискурсивної якості метанаративів. Чи не є ці “хмари соціальності”, образно кажучи, сукупністю “уламків” метаоповідей, тобто частками тієї ж субстанції, а не чимось принципово відмінним?

Нарешті, у постмодерністській критиці кризи модерної культури пов’язують передусім зі зміною людської реакції на метанаративи, тобто зі зміною стану свідомості, з виникненням “недовіри” до метаоповідей, які через цю недовіру делегітимуються. Не будьмо аналізувати перформативну суперечність, що виникає у такому твердженні. Адже коли щось легітимується “визнанням” і спростовується “недовірою” (тобто засадничим критерієм є реакція людей), то цей механізм є чинним якраз за умови застосування метанаративів “емансипації мислення” та “герменевтики смислу”. Тобто кризи метанаративів визначають та описують за допомоги тих самих наративів. Але головне не це. Важливо в аналізі модерної культури та її можливостей щодо сучасності вийти за межі людської реакції та інтелектуального настрою, розглянувши внутрішню ефективність модерних інститутів, практик і дискурсів стосовно сучасних умов. Питання полягає не в тому, яким настроєм супроводжується їхнє існування, а наскільки вони внут-

рішньо спроможні (за логікою власної дії) залишатися основами сучасного буття?

Аналіз льотарівського (як класичного для теми) обґрунтування ситуації постмодерну приводить до висновків про те, що:

По-перше, контекст та домагання льотарівської праці (“стан виробництва знання у постіндустріальних суспільствах”) не передбачали тих широких екстраполяцій “на весь світ”, до яких цей текст спричинився (тобто можемо констатувати теоретичне непорозуміння між автором і адептами постмодерного дискурсу, яке сам Льотар оприявнив у своїх подальших працях, зокрема у “Differend”, 1983).

По-друге, зміст ідеї постмодерну був суттєво викривлений у широкому гуманітарному вжитку (одним із головних виявів цього стало трактування постмодерну як *епохи* — темпоральної тяглості, а не *ситуації* — смислової структури дії). Це теж зазначав сам Льотар.

По-третє, засоби легітимації ідеї постмодерну (“втрата довіри до метанаративів”) є слабкими та непевними у своєму статусі. Зокрема, незрозуміло, йдеться про довіру як психологічне, культурно-нормативне чи онтологічне явище. Так само непевними є визначення та перелік самих метанаративів. Незрозуміло також, яким чином виявлена “втрата довіри” до них (це соціологічний висновок? результат дискурс-аналізу? чи щось інше?); без цього твердження перетворюється на свавільне гасло, яке має право на існування хіба як *гіпотеза*, а не доконаний факт.

Те, що зазвичай приписують дискурсу “пост-” (зокрема, плюральність; наголос на розрізненні, а не тотожності; примат окремішності, а не цілого тощо), насправді (коли позиціонується як “нове явище”) є лише аберацією теоретичного зору. При більш уважному і неупередженому розгляді в ширшій часовій та смисловій перспективі всі ці ознаки виявляються “трендами”, що постають від початку новочасної доби і самі її розпочинають. Безумовно, вони змінюють свій вигляд та посилюються, але це лише розвиток вихідних властивостей сучасності (modernity). Парадокс полягає в тому, що конститутивні ознаки самої сучасності дискурс “пост-” сприймає як її скасування.

Відтак можна констатувати, що концепт *сучасності* (modernity) є визначальним для розуміння змісту, спрямованості та меж мислення в режимі “пост-”. Однак сам цей засновок дискурсу “пост-” (тобто спосіб обґрунтування “ситуації постмодерну”) є теоретично уразливим і хитким.

Чим є “постправада” як лінгвістична та комунікативна стратегія?

Нові комунікативні стратегії (та інноваційні концепти, що їх втілюють), покликані деконструювати старі стереотипи розуміння та опису дійсності, задати нові продуктивні “точки відліку” для розуміння актуальної реальності та збільшити пояснювальні можливості аналітичного мислення. Чим, з огляду на даний критерій, є новітня постправада?

Доводиться констатувати, що поняття “постправада” відводить вбік від розуміння дійсності, стає перепоною для її продуктивного аналізу. Радше

його можна кваліфікувати як інтелектуальну диверсію, аніж спробу розуміння (зауважу, що поняття “диверсія” тут не має конспірологічного сенсу, а позначає радше спонтанний ефект інтелектуальної невибагливості та лінощів розуму). Так само правдиве призначення поняття “гібридна війна” — легалізувати мовлення про війну, яке б не визнавало її війною. Війна начебто є, але водночас її немовби немає.

Тут маємо приклад використання певного ярлика, застосування якого створює оманливу ілюзію розуміння явища, що ним позначається. Замість дослідження конкретних механізмів ведення сучасної війни, складного поєднання в ній власне військових, економічних, інформаційних, дипломатичних, репутаційних тощо стратегій використовується гучне слово з мало проясненим і бідним сенсом. Інтелектуальний результат цього відповідний.

Лінгвістично слово “постправа”, як про це йшлося вище, експлуатує популярний (хоча вже й доволі зношений) мем “пост-”. Воно посіло топові позиції у медіа у зв’язку з успішними кампаніями *брехні* та *інформаційних маніпуляцій* під час Брекзиту та виборчих перегонів Д.Трампа. У брехливості політиків нема нічого нового — політики традиційно чимало брешуть (або, висловлюся ввічливіше, “вводять в оману”). Це є способом їхнього існування та одним із чинників публічної поведінки. Ажіотаж викликала надзвичайна *успішність* брехні у великих політичних подіях. Однак це не перший і не останній випадок приголомшливої успішності брехні та ілюзій в історії людства.

Аналіз причин успішності брехні вказує не стільки на зміну режимів істини, скільки на: (а) недоліки права та правозахисних механізмів (а також політичних процедур — як-от виборча система США чи порядок плебісциту у Великій Британії); (б) зловживання з боку мас-медіа принципом свободи слова (на ґрунті фактичної монополізації ними публічного мовлення); (в) керованість інформаційного середовища інтернету; (г) зміну антропологічної основи сучасного — глобального — світу.

Показово, що, навівши досить переконливі підстави для констатації кампанії Брекзит як *політичного злочину* та *політичного шахрайства* у загальнонаціональних масштабах, К. Вайнер навіть не промовилася про притягнення авторів цих дій до правової та кримінальної відповідальності, обмежуючись слівцем “постправа” (яким насправді *знімає* зі злочинців правову відповідальність). Примітно, що так само вчиняє не лише оглядач, а й політики — супротивники Брекзиту (що свідчить, щонайменше, про фіаско правосвідомості у нинішній Великій Британії — яка невдовзі цілком може стати Англією — та про доволі мізерний масштаб її “державних мужів”).

Про зміну режиму істини могло б ітися, якби справді було втрачено можливість розрізнити достовірне і недостовірне. Натомість, маємо не втрату цієї здатності інспіраторами “постправи”, а відвертий вияв політичного цинізму, корисливості та пропагандистської брехні. В царині економіки це було б чітко визначено як брехлива, недоброякісна реклама з відповідними правовими (кримінальними) наслідками. У випадку “постправи” маємо не нове явище, а лише демонстрацію старого правила: “На сучасному ринку перемагає не споживча якість товару, а його “розкрученість” — рекламна та іміджева (як-от бренд)”.

І те, що люди діють (в тому числі приймають рішення) здебільшого на основі власних стереотипів та психологічних уподобань (схильностей, емоцій, пристрастей, фобій тощо), а не спираючись на критичну здатність мислення — аж ніяк не є ані новиною, ані новим станом людських реакцій. Чесність, зокрема, ніколи не була надто *вигідною* стратегією.

За великим рахунком, у понятті “постправа” немає навіть лінгвістичної потреби, оскільки вже існує та успішно працює поняття, яке відображає специфіку існування сучасного інформаційного віртуального середовища — це *фейк*.

Якими є сенс і можливості дискурсу “пост-” як форми мислення?

Евристичний і пояснювальний потенціал терміна “постправа” прямо пов’язаний з його основою і, так би мовити, матрицею — дискурсом “пост-”. Тому визначення смислової потуги цього виду дискурсу окреслює й горизонт продуктивності постправи.

З теоретичної точки зору маркер “пост-” є вельми непевним та уразливим. Він доречний лише у локальних, чітко визначених контекстах. Загалом кажучи, визначення “пост-” є (а) логічно порожнім; (б) евристично дражли-вим, але непродуктивним; (в) теоретично безсилим. Воно щонайбільше афікує (подразнює) інтелектуальну чуттєвість, але неспроможне виконати вагому роботу інтелектуального пошуку та розв’язання проблем.

Спинімося на цих визначеннях.

Мислення в режимі “пост-” є *логічно порожнім* — тому що “пост-” не має власного сенсу. Це лише знак відсутності. Йому властива вада всіх негативних визначень, які з певністю вказують лише на те, що заперечують, але безсилі відіслати до чогось конкретного. Наприклад, дізнавшись про щось, що воно “*не-собака*”, ми абсолютно не певні, що воно є: бегемот, стілець чи планета Марс. Відтак негативне визначення “пост-” лише логічно підтверджує те, що відкидає, але іншого смислу не повідомляє.

Мовлення в режимі “пост-” є *евристично дражливим, але непродуктивним* — тому що “пост-”, яке, по суті, є позначкою кінця, оприявнює невротичний характер мовлень про “кінець”. Аналогія цих мовлень з типовими повідомленнями медійних новин дає можливість розглядати їх як вияв, експансію новинної свідомості в царину гуманітарного мислення та інтелектуального пошуку. Парадокс новинної свідомості полягає в тому, що новини зазвичай не повідомляють нового, а відтворюють штампи (наперед відоме). Шлях доступу до нового є вельми підступним: його (нове) неможливо *повідомити*, а можна лише *відкрити*. Принагідно треба зазначити неготовність пересічної свідомості до відкриттів. Відтак, оприявнюється роль дискурсу “пост-” — переведення мислення з формату “пошуку істини” (“дослідження”) у формат інтелектуального шоу, міксу (міксування, яке заступає місце мислення).

Нарешті, мислення в режимі “пост-” є *теоретично безсилим* — тому що кожен концепт настільки виправданий, наскільки потужним пояснювальним засобом він стає. Дискурс “пост-” не задає змістовно новий смисловий

горизонт і неспроможний стати основою нових пояснювальних стратегій. Щонайбільше — і це якщо йому вірити — він констатує неспроможність наявних пояснювальних засобів, згортає наявний смисловий горизонт. Чим активніше він перекреслює всі попередні теоретичні засади, тим очевиднішим стає його нездатність запропонувати дієву теоретичну альтернативу. Можна розглядати його як спонуку і стимул для пошуку нових пояснювальних засобів, але з диспозиції самого “пост-” ясно, що сам він не може слугувати таким засобом.

Разом із тим, будучи малоефективним як спосіб мислення, постмодерний дискурс є вкрай важливим як симптом “нашого часу” і має бути глибоко проаналізований у цій якості. Такий аналіз дасть змогу підійти до плідного (евристично вагомого) розуміння актуальної сучасності (глобального світу).

Зроблю висновок. Вказані вразливі риси дискурсу “пост-” не означають, що він має бути відкинутий як просте непорозуміння. Хоч би яким логічно порожнім він був і хоч би які фальшиві теоретичні ерзаци створював, він є вкрай важливим — повторю — як симптом. Симптом сучасного мислення, стану культури та сфери нормативності, загалом нинішньої ситуації людського буття та світу. Коротко кажучи: практикування дискурсу “пост-” з метою отримання нових теоретичних результатів (розв’язання наявних проблем) є безперспективним; його застосування задля досягнення соціальної успішності (зокрема, на інтелектуальному ринку) є вигідною та зручною стратегією (хоч і дещо застарілою й такою, що приносить дедалі менше дивідендів); аналіз дискурсу “пост-” як симптому сьогодення є продуктивною стратегією розуміння нашого часу, яка здатна виявити його змістові характеристики.

Наважусь стверджувати: епохи “постправди” не існує. Реально має місце глибока криза правопорядку і правосвідомості, суспільної моралі та демократичного урядування, деградація політичної відповідальності та стандартів публічної поведінки. І, звісно, використання (та надуживання) з боку політичних технологій можливостей сучасного інформаційного середовища. І це все властиве не якійсь периферії сучасного світу, авторитарним режимам або транзитивним суспільствам. Ідеться про розвинені країни зі сталою демократичною традицією, що надає ситуації особливої гостроти. Саме на ці явища потрібно спрямовувати дослідницьку увагу, а не підмінити її ефектними жонглюваннями екстравагантними термінами, смислова й пояснювальна потуга яких зворотно пропорційна інтенсивності їх застосування.

Джерела

Бодріяр, Ж. (2004). *Симулякри і симуляція*. Київ: Основи.

Вайнер, К. (2016). Як технологія підриває основи правди. “Гардіан” від 12.06.2016. Одержано з: <http://zbruc.eu/node/62228>.

Вельш, В. (2004). *Наш постмодерний модерн*. Київ: Альтерпрес.

Історія морських баталій, ч. I, (s.a.). Одержано з: <https://www.youtube.com/watch?v=ph5bW2NBxBU>.

Лиотар, Ж.-Ф. (1998). *Состояние постмодерна*. Москва, Санкт-Петербург: Алетейя.
Хабермас, Ю. (1992). Модерн — незавершенный проект. *Вопросы философии*, 4, 40–52.

Матеріал отримано 01.10.2018

References

Baudrillard, J. (2004). *Simulacres and Simulation*. (In Ukrainian) Kyiv: Osnovy. [=Бодріяр 2004]

Weiner, K. (2016). How Technology Undermines the Foundations of Truth. *“The Guardian” dated 12.06.2016*. (In Ukrainian) Retrieved from: <http://zbruc.eu/node/62228>. [=Вайнер 2016]

Welsch, W. (2004). Our Postmodern Modern. (In Russian) Kyiv: Alterpress. [=Вельш 2004]

The History of Sea Battles, part I. (In Ukrainian) Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=ph5bW2HBxBU>. [=Історія s.a.]

Lyotard, J.-F. (1998). The State of Postmodern. (In Russian) Moscow, St.Petersburg: Aletheia. [=Лиотар 1998]

Habermas, J. (1992). Modern – the Unfinished Project. (In Russian) *Voprosy filosofii*, 4, 40–52. [=Хабермас 1992]

Received 01.10.2018